

ПОВСТАННЄ МАРТИНА ПУШКАРЯ.

I.

Розлом в українській суспільности; становище Запорожа; Барабаш.

Коли порівняємо відносини українського козацтва до Москви за Богдана Хмельницького з відносинами до неї вже його зовсім близьких наступників, коли пригадаємо собі, що він і його перший наступник Виговський думали про державну відрубність України, а Москва і Польща переліщитовувались в уступках для неї, аби її привязати до себе, що Україна була тим язичком при вазі, котрий перевагу у східній Європі перехиляв у той бік, де була вона, — а вже трохи пізнійше Брюховецький повзає перед Москвою запобігаючи ласки у неї, а Москва і Польща приступають до поділу України без її участі і згоди, — то справді дивною видає ся нам ота переміна, як що не знаємо її причини. Треба її шукати передовсім у самім козацтві, в його внутрішних відносинах.

Людність українська, що в часі великих війн народних представляє ся нам одноцільною, одною думкою перенятою масою, на правду зовсім не була така. Боротьба проти спільного ворога згуртувала коло провідників того руху — козацтва — дуже ріжнородні елементи, як селян, міщан, православне духовенство і шляхту. Та що найважнійше саме козацтво не було одноцільне. Воно приймало до себе усіх незадоволених із панованя Польщі

на українських землях, бо в масі була його сила, тож і селянство, найбільш гноблене тварило найчисленніші боеві кадри. Щоб притягти його до себе козацтво ставило свободу всіх метою боротьби, на правду думаючи про відновлене своїх прав козацьких. Показалось се найліпше в умовах із Польщею, якими селян піддавано назад їх давним панам і урядови, а сам Хмельницький силою допомагав до реставрації давних відносин.

Те саме бачимо в переговорах із Москвою: полишено теж їх давні відносини до тих панів, які признавали московську зверхність, а навіть самі що визначніші козаки, як прим. посли Богданові до царя, його урядники і їх родини, прим. родина Виговських, подбали в Москві про надане дібр, при чім виразно застережено їх права дідичів супроти селян, як їх підданих. Се відвернуло широкі круги селянства, заведеного в своїх надіях, від дотеперішніх проводирів козацьких і витворило на Україні дуже небезпечний фермент. В одноцільнім на час боротьби таборі зарисовують ся дві противні, з часом ворожі собі групи: старшин козацьких і простого люду — черні. До першої належать родові козаки, що особистою заслугою або дідицтвом добули собі маєтки й уряди і на тій підставі уважали себе чимось ліпшим, упривілейованим супроти сірої маси. Вони боролись проти шляхетчини тому, що самі бажали дійти тих самих шляхоцьких прав. До другої групи належала маса низшого козацтва і селян, злучена спільною бідом і ненавистю до дуків-срібляників, як сучасна народня пісня називає старшин. Між одними й другими (низшим козацтвом і селянством) не було ще переведеної межі, бо реєстр не був списаний; також державці не сьміли виконувати своїх прав над селянством; врешті і козаки й селяне були незаможні і то власне найбільше настроювало їх проти старшин; вони бачили, що при огні, який обняв Україну, старшина упекла свою печеню. Сам вид достатків, серед яких жила козацька старшина, мусів дратувати народ винищений стількими війнами, тим більше, що старшина, котра виросла на його плечах, змагала до того, аби заняти місце тих, яких ярмо по стільки кровавих борбах удалось народови зкинути. Народ бачив, що не для себе проливав кров і се відвертало його від старшини. Показалось се вже за Богдана: по зборівській умові і по репресіях на „непослушних“, які не хотіли вертати в послух панам, народ починає відвертати ся, від Хмельницького, байдужніє до боротьби, не бачучи з неї результату для себе, а навіть покидає землю зрошену своєю кровю і масово переносить

ся на схід у за-дніпрянські московські землі. Незадоволене народу відбиває ся теж у його поетичній творчості — в сучасних думках. Одна з них, зложена під впливом білоцерківської умови 1652 р., нарікає на Хмельницького за зложені сеї умови, наслідком чого „Ляхи мостивії пани“ стають стаціями по козацьких і мужицьких хатах і господарують у їх домах та зневажають їх жінок¹⁾. Противно, народні пісні величають тих з поміж старшин, що стають по його боці, як прим. Д. Ничая, полковника браславського, що згинув ідучи на поміч військ польських, коли вони вступали на Україну 1652 р., та І. Богуна, рівнож звісного оборонця простого народа²⁾.

Невдоволене на гетьмана і його полковників стало голосним під кінець гетьманованя Богданового — вість про него дійшла до Москви, а новою причиною його були неправильности з козацькою платою: козаки закидують старшині, що вона забирає собі їх побори. Гетьманові послы, яких про се розпитували в посольськїм приказї, не перечать сему, лише звалюють усю вину на полковників, що збирають побори, а не віддають їх гетьманови³⁾. Зараз по смерті Богдана дійшло навіть до кровавих заворушень, яких жертвою впали найбільш нелюбі зі старшин⁴⁾.

Вибір Івана Виговського, дрібного шляхтича, полоненого козаками, ласкою гетьмана винесеного на уряд козацького писаря, а тепер підступом старшин на уряд гетьмана⁵⁾, чоловіка спритного і впливового, та незвісного з військових заслуг, збільшив фермент серед простого народа, що бажав мати гетьманом Юрія, сина Богданового. На чолі незадоволених стає Запороже. Воно все було пристановищем бурливих, більш радикальних елементів, там збирали ся всі незадоволені з суспільно-політичного ладу, відти виходили всі козацькі акції проти Польщі, відти теж

1) Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни, II, 110 і далі.

2) Ibid., II, 55, 98. Ті пісні переняті горячою любовію до їх героїв; про їх популярність свідчить теж велике число варіантів пісень.

3) Акты, XI, 744—5. Протокол переслуханя Тетери, післанця Богданового, в посольськїм приказї 7 серпня 1657 р.

4) Воєвода путивельський Згодин пише про се. Також знає про ті розрухи Ерлич: „rozguch i niezgoda powstała między rozbójnikami“ — себ-то козаками, див. Акты, XI, 801; Latopis Jerlicza, II, 5.

5) Лїтопись Самовидця (вид. Археографічної комісії) стор. 46; Акты 802, 812.

вийшла акція проти ставленника старшин Ів. Виговського. Причинило ся до того також упосліджене дотеперішного так сказатиб правно-державного становища Запорожа.

Дотогочасні гетьмани були вибирані на Запорожу, відти виходили боротьби за волю і в них першорядну роль грали Запорожці. Та коли та боротьба за Богдана обняла всю Україну, коли весь народ покозачив ся, то в тій масі потонула запороська горстка. Коли гетьман козацький добив ся місця представника всеї України, то річ природна, переніс ся він, а з ним пункт тяжкості її там, де була головна маса українська, отже на заселену Україну, а то до Чигирин¹⁾. Над запорозькими бурлаками взяли верх численніші елементи осілі і їх старшина городова; вона стає паном України, а супроти неї дотеперішні її провідники сходять на другий плян, до того ступня, що навіть при так важнім актї, яким був вибір гетьмана, їх опінія не мала переваги, а навіть при властивім виборі Виговського вони не були присутні, бо їх не кликали²⁾. Також несповнене їх домаганя, щоб на Запорожу була артилерія, подібно як у городового козацтва, роздрозняло Запорожців проти городових старшин. Незадоволене своє заманіфестували вони тепер не признаючи ставленника старшин Ів. Виговського козацьким гетьманом.

Проти нього обернулась тепер їх ненависть, тим більше, що він вразив їх зараз у початках свого гетьманства в їх найбільше болюче місце, заборонючи їм промислів, а передовсім походів на море, що, як знаємо, творило головну основу їх екзистенції. Він власне завчасу попробував відновити приятні зносини з Татарами і з тою метою післав до них (із початком вересня 1657 р.) післанця з листом, пропонуючи згоду і обіцяючи здержати козаків від походів на море. Листи сі, до хана і його везира перелопали Запорожці³⁾ і післали їх у Москву з послами, яким припоручили обжалувати Виговського і старшин перед урядом

¹⁾ Не лиш офіціально, але і в опінії народа Чигирин став тим осередком: народна пісня про смерть Богдана зве його „батьком козацьким чигиринським“. Истор. пїсьни укр. народа, II, 119.

²⁾ Се знаємо не лише від жалобників на Виговського, але також і від його людей. Акты, III, 51, 56—7. Вони поясняли се віддаленєм Запорожа і тим, що нема ріжницї між городовим і запорозьким козацтвом.

³⁾ Акты IV, 60, 64.

⁴⁾ Акты IV, 81; VII, 180. Лист сей післали вони цареві на потверджене правдивости свого доказу на зраду гетьмана і старшини.

царським і жадати усунення їх усіх. Тим обмежилась на разі акція Запорожа проти І. Виговського.

У відповідь на се Виговський післав на Запороже зазив до покори і видачі бунтарів, грозячи походом на неслухняних). Щоби своїм словам додати ще сили, зарядив бльокаду Запорожа, забороняючи пускати туди купців із порохом і припасами¹⁾. І дійсно се мало деякий, хоч поверховий успіх. В середині падолиста 1657 р. Барабаш іменем коша запорозького корить ся Виговському, посилає до нього послів з запорукою вірности і послуху його гетьманській власти, а вину несупокоїв на Запорожу старає ся відвернути від Запорожців і звалити на „гольтіпак, пришельців з міст, головно з повіту миргородського, які через половину зброї не мали і вже Запороже покинули.“ Головною метою того посольства було здержати гетьмана від походу на Запороже і виєднати у нього перерване бльокади, яка видко дала ся їм у знаки²⁾. Одначе Виговський не дав себе обманути: посла Барабашевого Дмитра Січену-Щоку арештував і зажадав від коша видачі самого Барабаша, якого не вважаючи на запевнення вірности вважав проводирем ворожого собі руху⁴⁾.

Крім того поробив заходи, щоб акцію послів запорозьких у Москві знівечити, а їх самих дістати в свої руки⁵⁾. Та се йому не вдалось, послали запорозькі (в числі 27 люда) під проводом атамана Михайла Іванового Стринжі прибули щасливо до Москви і 21 пад. 1657 р. зложили в посольськїм приказі „наказ до його царського величества від усеї черни війска запор. з Запорожа послам Михайлови Івановому з товаришами“, потім

¹⁾ Письма Виговського не маємо, та з відповіді Барабаша можемо догадати ся його змісту. З неї виходить, що Виговський закидав Запорожцям опущене справи християнства і бунтованє. Лист Барабаша з 14, XI, див. Акты IV, 60.

²⁾ Акты IV, 68, 80. Звістка про бльокаду від постороннього очевидця.

³⁾ Ті два постуляти знаходимо в листі Б-ша до В-ого з 14 XI, який 21 XI доручено гетьманови (А. IV, 60).

⁴⁾ А. IV, 67, 68.

⁵⁾ 29 X 1657 р. просить Виговський боярина Морозова, щоб виєднав у царя покаране послів запорозьких, „що хочуть усю вірну старшину бити і грабити“ (А. IV, 51), а коли се не має видного успіху, повтаряє своє прошенє через царського післанця Дмитра Іванова Рагозіна (21 XI), навіть із погрозою, що як цар їх пустить, то він їх перелапає. Не були се слїпі погрози, бо дійсно В-кий по всіх дорогах розставив сторожі з припорученєм увязнити послів запорозьких, коли будуть вертати домів (А. IV, 67–8, 70, 80, 88).

(23 XI) були переслухані думними дяками Алмазом Івановим і Ефримом Юрієвим. Інструкція і заяви їх при переслуханю і статі, подані при відході 26 XI, дають нам нагоду пізнати їх постуляти, для того приглянемо ся їм близше.

Головні точки їх ось такі:

Виговський зі старшиною зрадили царя, бо поновили тайний союз („присягу“) з Раковцієм, Шведами і воєводами волоським і молдавським, а також відновляють приязні зносини з Татарами, кривдять вірних цареви Запорожців і чернь; нелегально, бо без участі черни і Запорожців вибрано Виговського гетьманом¹⁾. Тому просять вони відібрати йому уряд і скликати нову раду для вибору гетьмана. Крім того подибуємо прошене про плату, означене і відновлене козацьких прав і прислане воєвод в українські городи²⁾. Як бачимо, на перший плян висунено обжалуване Виговського і старшини за зраду цареви; Запорожці бажать представити се як головний мотив свого виступу, а з другого боку вірність свою цареви, як головну причину ворогованя Виговського і старшини на Запорожців і чернь.

Як доказовий матеріял проти Виговського подали послі два його листи: до хана і до його везира (з 10 і 12 IX 1657), якими гетьман, повідомляючи про свій вибір, намагав ся дати почин до відновлення приязних відносин між козацтвом і Татарами. Та в тих листах не було нічого противного Москві й її інтересам³⁾. Також дуже загальна і близше неозначена була жалоба на кривди, чинені черни і Запорожу старшиною, бо не сказано близше, які вони, хиба тільки одну, що не покликано черни до участі в виборі гетьмана.

З постулятів замітне жадане скодифікованя і потвердження козацьких прав, отже усталеня його правно-державних відносин до Москви, що сьвідчить про певний такт політичний у Запорожців і почуте відрубного становища козацтва в московській державі, і друге: бажане мати воєвод по українських містах, що можна би вважати противно політичною вузкоглядністю, або і недбанєм про автономію з боку репрезентантів запорозьких, як би не обставина, що сей постулят підсунули Запорожцям дяки в переговорах (23 XI) у відповідь на їх жалоби на кривди

¹⁾ VII, 184—5. Инстр. послам запор.

²⁾ Два останні постуляти подибуємо аж у статях, поданих послами при відході 26 XI (А. VII, 191—4).

³⁾ (А. VII, 180—4, 185—6). В листі до везира писав В-кий, що наказав пускати чайки на море.

від старшини¹⁾. Ті воєводи малиб по пропозиції дяків узяти адміністрацію в свої руки і дбати про оборону черни від гнету старшини. Послам годі було відкинути сю пропозицію, подану як лїк на кривди від старшини; вони запобігали ласки у Москви, а вона подавала надїю на обмежене значїня зненавидженої старшини. При тїм могли вони надїяти ся, що воєводи установленї на їх бажане будуть їх союзниками проти старшин, і тому умістили сей постулат у статях (з 26 XI)²⁾.

Супроти тих жалоб Москва держала ся з певною резервою, стараючись передовсїм познайомити ся з українськими справами, вислухати обї спорячі сторони. До того послужила їй рївночасна присутність аж двох посольств Виговського в Москві, а се посольства корсунської ради — Миневського з товаришами, висланого з повідомленем про вибір Виговського гетьманом³⁾ і Почапівського з товаришами, що 16 XI прибув до Москви зі скаргою на бунт Запорожцїв⁴⁾. Їх переслуханє⁵⁾ мало інформаційний характер: дяки розпитують їх про запорозький бунт, про скількість Запорожцїв, а головно і то двома наворотами (23 і 25 XI) про вибір Виговського, стараючись провїрити його легальність. До того стремлять питаня про місце давних виборів і замешканє гетьманів, про скількість присутної старшини і козацтва на суботівській і корсунській радї і про присутність Запорожцїв на останній. Про иньші жалоби Запорожцїв не було ані бесїди, видко Москва не привязувала до них ваги, инакше царський уряд, так приступний для всяких підозрїнь, був би певне пильно розпитував послів Виговського про нарушенї запорозькі справи, що чинено й пізнійше, коли вже захиталось у нього довірє до Виговського.

Посли Виговського старали ся представати цілий рух головно роботою Барабаша і „свавільників-гультаїв“, старались отже зменьшити його значїне. Вибір Виговського вважали легальним, „бо він був доконаний на двох радах, у Суботовї й Корсунї, де крім старшини всїх полків (полковників і сотників) було ще й по 20

) А. VII, 188.

²⁾ А. IV, 191—4. Тї помилки „грїха проти укр. автономїї допустив ся був сам В-кий, можна отже простити його Запорожцям, засліпленим антагонїзмом до городових старшин і жадобою приєднання собі Москви.

³⁾ 8 XI є воно в посольських приказї.

⁴⁾ (А. IV, 51, 57). Про Почапівського маємо тїльки посередні звїстки через Миневського IV, 56.

⁵⁾ 17, 23 і 25 XI в посольських приказї.

козаків із черни. Запорожці були тільки на першій раді в Суботові, на другу їх не кликано з причини великого віддалення Запорожа і тому, що нема різниці між запорозьким і городовим козацтвом, бо у Запороже переходять козаки з міст для промислів, а родини їх у містах живуть, вкінці на тій раді були послі Запорожці з листом у військовій справі. Тому послі думали, що се не повинно бути причиною бунтів, одначе для всякої безпечности радили післати царського урядника на Україну для скликаня ради загалу козацтва в цілі нового вибору гетьмана і відібраня від нього присяги, щоб він міг свобідно і рішучо виступити проти всяких бунтів. Числа Запорожців послі не подали зазначуючи лише, що в поході на Очаків брало участь до 5000 козаків, одначе се були новопришельці і багато з них вернуло в городи. Давнійше козаки жили на Запорожу, бо були у них добичі з походів на море, тепер їм на море ходити годі. Сам Хмельницький був Запорожцем і там його вибрано гетьманом“.

На тім закінчили ся переговори козацьких посольств із царським урядом у ділі заспокоєня України. Їх відпустили з Москви під koniec падолиста 1657 р. з обіцянкою висланя на Україну царського урядника, який на місці розслідує спір і переведе на ново вибір гетьмана на скликаній умисне козацькій раді¹⁾.

Так отже Москва станула як судія-миротворець понад обома партіями; вона не перехилилась на нічий бік, бо не усунула Виговського, як того бажали собі його противники, але теж і не сповнила його бажаня, не відкинула а ліміне їх жалоб, навіть заповіла їх докладний розслід на місці. Об'єктивність свою показала вона і формально, бо відпускаючи посольства козацькі на рівні обдарувала одних і других²⁾. Москва взагалі скоро орієнтуєть ся в ситуації і приходить до пізнаня, що внутрішні незгоди на Україні зможе використати для обмеженя автономії України, бо обі сторони будуть переліцитувати себе в уступках для неї, щоб тільки одержати її поміч для взаїмного поборюваня.

В тім власне ціле нещастє запорозького руху для України, тут завязок тих бід і нужд, які переслідують її від того часу.

¹⁾ Акты 190, 4, 222.

²⁾ Се обурило В-ого на царський уряд; він уважав, що тих послів належало поарештувати і прислати йому. Акты, 125.

Запорожці, бо вказують і иньшим незадоволеним дорогу в Москву і рівночасно стають несвідомими вчителями Москви в політиці її до України: її домашніми сварнями, яких жерелом були часто особисті мотиви, користувати ся для збільшення свого впливу і обмеження автономії України.

Серед того на Україні на око притихло.

Барабаш, як ми бачили, покоровив ся Виговському; деякі бунтарі, вороги гетьманові, дістались у його руки, і він уже з кінцем падолиста (21, XI) представляє цареві розрухи покінченими, а на доказ сего посилає письмо Барабашеве¹⁾. Чи писав щиро — сумніваємо ся дуже, бо не могло бути для него тайною, що рух йому ворожий обняв уже й часть городового козацтва, а власне пристав до нього один із найповажніших старшин, полковник полтавський Мартин Пушкарь.

З його виступом керма руху переходить у його руки. Барабаш і Запорожці побіч нього сходять на друге місце, їх самостійна акція кінчить ся; вона тому являє ся немовби вступним актом до Пушкаревої акції, який зумів усі ворожі Виговському елементи зібрати коло себе і повести за собою. Відповідно до сього треба нам трактувати сі рухи і тому займемо ся перодовсім змаганнями Пушкаревими.

II.

Мартин Пушкарь.

Час виступу Пушкаря проти Виговського не можна зовсім докладно означити, та на основі тих звісток, які маємо, можемо приймати, що стало ся се в падолисті 1657 р.²⁾

Представити причини, які казали Пушкареві вступити у ряди ворогів Виговського, доволі трудно. Найбільше матеріялу моглиб нам дати жалоби його перед царським урядом, як би не те, що

¹⁾ Листи В-ого до царя з 21 і 25 XI 1657. А. IV, 73, 78.

²⁾ Барабашеві послі до царя вчисляють (23 XI 1657 р.) у посольським приказі в Москві і Пушкаря між „другами і дорадниками“ Виговського, які спричинили його вибір на гетьмана (А. VII 186). Однак уже з початком січня 1658 р. вертаючи з Москви обертають ся до Пушкаря з проханем дати їм ескорту для оборони від сторожий Виговського розставлених на них (А. IV, 88); з того здогадуємо ся, що Пушкарь війшов у близші зносини з Барабашем десь у падолисті або грудні. Докладнійше означити час позволяє нам свідощтво донського козака Гр. Савелева Зятя, який у падолисті 1657 р. покинув Запорожє, а 5 XII с. р. перед царським воеводою в Яблонові зізнав,

він, подібно як і Запорожці за головний мотив свого виступу проти Виговського подає „зраду його і злуку з Ляхами і ордою для войованя українських городів“, що чинить очевидно для приєднання собі Москви, бо тоді, як знаємо¹⁾, ще далеко було до порозуміння Виговського з Польщею, а й сам Пушкарь не покидає своєї ворожнечі навіть тоді, коли Москва наказує йому се; він буцім то виходить більш „дбайливим“ за її добро, ніж вона сама. З інших точок жалоб можна поважно брати лише скаргу на гнет і драчі намісника Виговського, Томаша Гадецького і його під-намісників у полку полтавським, та на жаль не маємо інших жерел на стверджене правдивости сього закиду. Врешті напад Сербина і Богуна на Пушкаря з припорученя Виговського став ся пізнійше наслідком ворожнечі Пушкаря до Виговського, тож його не можна брати за причину Пушкаревого виступу. Що иньшого приятні зносини Виговського до Татар. Вони справді могли бути причиною розладу між Пушкарем і гетьманом, коли візьмемо під увагу, що пограничні Полтавці дуже живо займалися татарським промислом, а така згода чинила його неможливим. До того вона нарушувала особисто Пушкаря, бо веліла йому звернути татарський полон, який він мав у себе²⁾. Дальші поясненя виступу Пушкаря проти Виговського знайдемо в зіставленю загальних причин ворожнечі до Виговського: антагонізму загалу козацтва до старшин і їх виборного представника, гетьмана Виговського, заостреного в полку полтавським ще причинами льокальними і особистими позивами Пушкаря.

До зросту антагонізму в полтавським полку причиняло ся вже саме географічне положенє Полтавців, які найближше сидючи до Запорожя зіставали під його впливом; до того вони висунені найдалше на схід проти Татар були більш, ніж другі

що Виговський кілька разів посилав по Пушкаря, аби його привезти у Чигирин, та Пушкарь не пішов, а зібравши у себе раду питав нарід, кому, цареві чи королеві хоче служити і дістав відповідь, що цареві (А. IV, 80). Виходить отже, що вже в падолисті був голосний розлад між Виговським і Пушкарем; у тім самім часі мусли оба вороги Виговського, Пушкарь і Барабаш вийти у порозуміне.

¹⁾ Пор. Коренець, Зносини І. Виговського з Польщею, Львів, 1900 (з XXXVIII т. Записок).

²⁾ Таку вістку маємо від післанця царського Рагозіна, а стверджує її зізнанє полоненого Барабаша (А. IV, 63). Ще важнішим потвердженем нашої гадки служить свідощтво полковника брацлавського Івана Сербина, який за *causa belli* між Пушкарем і Виговським подає власне згоду останнього з Ордою (А. XV, 270).

виставлені на напади Орди, проте ще в більшій мірі ніж інші козаки виробили у собі войовничість і твердість духа, яка не давала їм спокійно терпіти хоч би і не дуже тяжкі кривди. Від своєї місцевої старшини вони не зазнали гнету, можемо се сказати хоч на тій основі, що при Пушкарю стоїть значна більшість Полтавців до кінця, не вважаючи на очевидну перевагу гетьмана і його універсали, що обіцявали прощене покірним. Тим тяжче приходилось отже терпіти гнет від чужих. А власне за гетьманованя Виговського і за його дозволом вернув до своїх давних родинних маєтків Юрій Немирич, нащадок давних православних панів, що велику часть свого життя перебув поза рідним краєм. Козаки вважали се наданем дібр, а не поворотом на батьківщину, а се їх тим більш озлобило, що Немирич, як згадано, був чужим для них¹⁾.

Обурене мусіло зрости ще більше, коли Немирич поважив ся на власну руку змінити козацький лад: настановив своїх старшин замість виборних козацьких і наложив на нарід тягарі. Також і Пушкарь мусів бути озлоблений тим обмеженем своєї полковницької влади, тому бачучи фермент між народом почав думати над тим, щоб використати його для себе: скинути Виговського з гетьманського уряду, а самому займати його місце. А міг він уважати себе вартнішим того уряду від козацького полонника, винесеного ласкою Богдана на уряд військового писаря, а тепер старшиною на уряд гетьманський. Пушкарь належав до найповажніших і найстарших полковників²⁾; сам Хмельницький умираючи вказав його між іншими як свого наступника і йому також поручив опіку над Юрком.

¹⁾ Як гляділи козаки на таке, знаємо з історії Богданових часів, а що їх погляд не змінив ся, можна судити по тім, що старий Остап Виговський, батько Івана, не поважив ся зі страху перед ними зробити ужитку з царських грамот, які надавали йому маєтності: він закопав їх у землю, щоб про них не дізнали ся козаки (Акты, XI, 767). Подібно Павло Тетера, пізнійший гетьман, ховає грамоту на Сьмілу у землю і просить затаїти се надане, бо боїть ся гніву козаків (Акты, XI, 765). В статях предложених царем козакам по упадку Виговського на переяславській раді в вересні 1659 р. є статя (8-ма), щоб старшинами не могли бути ані чужинці, ані иновірці, хоч би новоохрещені, „потому отъ иноземцовъ, отъ новокрещеныхъ многая въ Войскѣ смута и междоусобіе zaczynaється, да и имъ, козакомъ, чинетця налоги и тѣсноты“ (IV, 266). Під ту категорію чужинців і иновірців народ підтягав і „Немирича-лютра“, що вернув аріянином, та пізнійше прийняв православє.

²⁾ Історична дума оспівуючи виступ Богдана, вичисляє між його першими помічниками полковника М. Пушкаря. Він був першим полтавським

Так отже амбіція одиниці в сполученю з незадоволенем у козацьких кругах дала почин до виступу полтавського полку проти гетьмана Виговського.

Чим заявив себе той рух зразу — не знаємо. Першу, як бачили ми, звістку про нього маємо, що Виговський наказує арештувати Пушкаря і привести до Чигирини. Та Пушкарь звернув ся до свого полку, зібрав його раду і запитав зібраних, кому бажають служити, цареві чи королеві, ставляючи свій спір із Виговським так, немов тут діло в виборі московської або польської зверхности, бажаючи тим певнійше потягнути за собою наряд, користуючись його неохотою до Польщі. Діло пішло по його думці: рада заявила ся за Московію¹⁾, а тим самим проти Виговського, якого Пушкарь представляв приятелем і союзником Польщі.

Зараз теж наступила мобілізація цілого полтавського полку в Полтаві для оборони проти Виговського (січень 1658)²⁾. Запорожці, теж зібрані на Запорожжю, та в невеликій силі 350 люда³⁾, ждуть повороту послів від царя.

І дійсно не потребував Пушкарь довго ждати, бо незабаром ударає на нього вислане Виговським із Гадяча військо в силі півтори тисячі, зложене з наємних Сербів і охочих козаків з полковником Богуном і Іваном Сербином на чолі. Вони мали його спіймати і привести до Виговського. Та по дорозі всюди стрілились вони з ворожнечою полтавського полку: позамикано городи перед ними. Вони дійшли аж під Полтаву, та тут були розбиті (25 I, 1658 р.)³⁾.

полковником по утвореню того полку 1648 р.; див. Бодянського „Реєстри войска запорожскаго“ зложені по зборівській угоді 1649 р. і післані потім до Москви; „Краткое описаніе Малороссіи“ видане Археографічною Коммісією як додаток до Літописи Самовидця (стр. 228); також Обзорніе полковъ Максимовича (Собр. сочиненій I, с. 727). В кінці народня дума про смерть Хмельницького вчисляє його між кандидатами в гетьмани, припоручуваними Хмельницьким при смерті козацькій раді (Историческія пѣсни, II, 123).

¹⁾ Про се оповідає сторонній чоловік — висше згаданий донський козак Гр. С. Зять (А. IV 88). Полковник Ів. Сербин у неволі у Шереметева зізнає, що вони оба з Богуном були післані Виговським під Полтаву, щоб не дати Пушкареви збирати війська на гетьмана. Вони станули під Полтавою на зимівлю, та Пушкарь „зі своєвільниками“ розбив їх (А. XV, 271).

²⁾ IV, 88.

³⁾ IV, 89. Виговський представляв справу так, що Пушкарь сам визвав його погрозами, і покликував ся на лист від нього з 24 I, IV, 89. IV, 91—2; XV, 5, 25, 82. Лѣт. Самов., ст. 52. Видко Виговський не довіряв козакам, коли на Пушкаря посилає наємних і охотників,

Пушкарь осьмілений тою удачею виходить із Полтави і посуває ся аж по Псла, розміщуючи в Гадячи і иньших городах над Пслем свої залоги. Сили його доходять до 10.000 війська. Бачимо з ним козаків ріжних полків і Запорожці під проводом свого старшого Атанаса Дядьки¹⁾.

На вість про се збирають прихильники противної партії сили проти Пушкаря²⁾, та до походу на нього не приходять, певно тому, що власне тоді приїздить на Україну заповіджений ще в падолистї 1657 р. царем посол його, стольник Богдан М. Хитрово.

III.

Хитрово на Україні.

Ціль Хитрово була: зібрати козацьку раду і на ній поладнати внутрішній розлад у козащині та перевести на ново вибір гетьмана.

Та зараз на самім вступі місця Хитрово стріла ся з невдачею, бо від участі в радї відсунув ся Мартин Пушкарь зі своїми прихильниками. Зайшло про місце, де мала відбутися рада. Ще в осени в Москві, в посольськїм приказі, за порозумінєм із послами Виговського на місце ради вибрано Переяслав і туди завіззав царський посол козаків (на день 25 січня 1658 року³⁾). Та місце се не було догідне для Пушкаря, бо відтягало його від точки його підпори, Запорожя і полтавського полку. Тому він домагає ся, аби рада відбула ся в Лубнах або Миргородку⁴⁾. Можливо, що чинив се лиш тому, аби вимовитись від участі в радї, яка заповідала ся кориснійше для його ворогів.

Одначе Хитрово стояв при умовленім із послами Виговського місці на раду, не поїхав до Лубен, а противно, віззав Пушкаря, щоби з вибраними з кожної сотні козаками прибув до Переяслава⁵⁾ і аби представив на радї „неправди“ Виговського, а не починав розливу крови. Пушкарь одначе не послухав сього зазиву, повтореного також полковниками (через Михайла Ханенка),

¹⁾ Акты, IV, 93; XV, 8, 81, 92.

²⁾ Проводить у тій акції полк. Лісницький, що з поспіхом мобілізує свій полк і кличе иньших полковників до того. Акты IV 91—2.

³⁾ Акты, IV, 101.

⁴⁾ Акты, VII, 186.

⁵⁾ IV, 101.

і не приїхав на раду до Переяслава. Вона відбула ся без його участі.

Рада скінчила ся триумфом Виговського: його знов (уже третій раз) вибрано гетьманом¹⁾.

Та Пушкарь ще й тепер не покинув надії на корисний для себе оборот справи і оповіщуючи переяславську раду нелегальною з причини неприсутности своєї і своїх прихильників, розіслав на власну руку по полках зазиви на нову раду до Лубен для вибору гетьмана. Про се сповістив теж посла Хитрово²⁾.

Се спонукало остаточно Хитрово поїхати в Лубни (хоч довго не мав до сього охоти); видно не вірив Пушкареви, бо взяв із собою ікрлівський полк „для осторожности“. 25 II 1658 був він уже на місці, та аж 10 день по його приїзді (5 марта) приїздить туди Пушкарь³⁾. Він пробує ще раз намовити Хитрово зібрати нову раду, та се не вдає ся йому і він сам мусить уступити: складає присягу цареві і гетьманові Іванові Виговському на послух і розпускає своє військо⁴⁾. Також і Запорожцям наказав Хитрово розійтись⁵⁾.

Одначе всі його заходи не поладнали справи. Пушкарь не можучи приєднати Хитрово для своїх намірів, на око уступив, бо не хотів стягнути на себе закиду непослуху царському по слову, як далі одначе побачимо, не втратив він надії скинути Виговського, тим більше, що не одержав іще царської відповіді на свою жалобу, внесену проти Виговського (ще з початком лютого 1658) через послів Петра Яковленка з товаришами⁶⁾.

До того знаходить він тепер нових союзників у козацьких радах. Прилучує ся до нього таки на очах Хитрово, бо в часі його побуту в Лубнах, миргородський полк. Там по від'їзді полковника Лісницького в посольстві від Виговського⁷⁾ до Мос-

1) Письмо царя до Пушкаря (XV, 16, 53).

2) XV, 18.

3) Пушкарь тепер по новім виборі Виговського не квапив ся, як бачимо, до Лубен; Хитрово подає, що Стринжі „вдалось“ стягнути його туди.

4) IV, 102; XV, 49, 52, 61.

5) Пушкареві послі в Москві (17, IV, 1658) заперечують се кажучи, що Хитрово обіцяв їм, що цар „по траві“ себ-то на весну скличе нову раду, як що їм Виговський не милий. Одначе в посольськім приказі кажуть їм на основі зізнань Хитрово, що се не правда, і дійсно тяжко припустити, щоб Хитрово говорив таке по відібранню присяги від Виговського і видачі йому царської грамоти на гетьманство.

6) XV, 3—8.

7) VII, 206.

кви, заступав його місце наказний полковник Лесько Козел. Тим покори́стувала ся партія противна Лісницькому і вибрала на його місце Стефана Довгалья своїм полковником. Сталось се з початком марта 1658, а сталось проти волі Хитрово¹⁾. Причини руху в миргородськiм полку так само як і в полтавськiм загальні в сполученю з льокальними, головнож антагонiзм черні до старшин, а мусiв він тут бути більше заострений, бо в тiм полку були маєтности Виговського, тож намісники його опираючись на повагу свого пана мали утискати народ. Коли одначе в полку полтавськiм незадоволене народа використав сам полковник, тут полковник зістав вірним Виговському. Та ворожа йому партія, користуючись його неприсутністю, скинула його заступника і вибрала собі нового полковника. Не обiйшлося при тiм без жертв, бо вбито двох прихильних Лісницькому сотників і трьох челядників його²⁾.

На вість про се Хитрово посилає (8 III) трьох сотників з військом до Миргорода. Вони зібрали на приказ Хитрово нову раду, певне з наміром реститування давної старшини, та козаки стояли при виборі Довгалья і він лишив ся полковником. Для береження супокою сотенні голови зістали в Миргороді³⁾.

Та спокій не вертає до миргородського полку, тільки осередком розрухів замість Миргородка стає Лохвиця, де проводить Іван Донець. Починають ся убійства, їх жертвою паде шурин Виговського Іван Боклевський і сотник лукомський Солонина з своїми прихильниками⁴⁾, тому полковник Гуляницький з трьома полками з припорученя Хитрово іде з початком марта добувати Лохвицю⁵⁾, та простоявши під нею безуспішно 3 тижні, відступив від облоги⁶⁾.

Проводирі руху противного Виговському: Пушкарь, Довгаль, Іскра, Донець держать полки полтавський і миргородський у без-

¹⁾ III, 10 Хитрово нагороджує сотника з Ромен Кіндрата Войтенка за те, що не пристав до Довгалья, противно — прислав Хитрову універсал Довгалья до миргородського козацтва полку, з покликком до бунту, і здержав своїх козаків від злуки з Довгалем (IV, 102, XV, 41, 59). III, 12 Довгаль повідомляє царя про свій вибір (XV, 41).

²⁾ VII, 206. Подає сам Лісницький у Москві (23 IV).

³⁾ З ними стоять „на заставі“ також козаки полтавського полку, які аж 25 III вертають до Пушкаря (IV, 107; XV, 41).

⁴⁾ VII, 218—20; XV, 62. 19 III. Виговський представляє його jako бунтаря, а 21 IV Лісницький обжаловує його в Москві. IV, 105, 9.

⁵⁾ XV, 24, 6, 7.

⁶⁾ XV, 33.

настанній воєнній готовості, розширяючи вісти, що Виговський злучив ся з Ордою і Ляхами і має ударити на них¹⁾.

Також і на Запорожжю, де настав був прихильний Виговському кошовий атаман Пашко, вибрано ворога Виговського Шекурку²⁾. Туди пішли Стринжа і Барабаш, розголошуючи устно і письменно листами, що цар дасть їм 40.000 війська на поміч і що дозволив зібратися новій радї на урочищі Соляниці під Лубнами. Се стягнуло багато козаків за ними на Запорожжя³⁾.

IV.

Козацькі послы в Москві.

Так виглядала покора Пушкаря і заспокоєне Хитровом України. Конфлікт не меншає, а заострює ся ще більше і наближає ся до кровавої розв'язки. За острій він, щоб можна його уладити царськими грамотами і послами. Обі сторони ладять ся розв'язати його на власну руку, хоча до останньої хвилі не покидають змагань приєднати собі царський уряд. Стремлять до того численні посольства посилені раз-у-раз обома ворожими таборами з взаїмними обжалованями до Москви.

Є їх цілий ряд.

Послы обох таборів пильно заходять ся в Москві коло царського уряду, бажаючи спонукати його до рішучого виступу проти свого противника, та се їм, як побачимо, не вдаєть ся: Москва не хоче вийти зі своєї ролі судії над противними сторонами і хоч тепер виразно стає по стороні легальности вибору Виговського, то проте її акція не виходить поза царські грамоти, що кличуть до спокою. Тому тратить вона зовсім вплив на події на Україні, обі сторони беруть ся самі між собою порішити справу, хоч при тім не зривають зносин із Москвою, навіть далі просять у неї інтервенції. Заходи ті годї поминути і ми їх тут представимо, покидаючи на час події на Україні.

Ряд Пушкаревих посольств⁴⁾ починає висше згаданий П. Яковленко, висланий Пушкарем з Гадяча (8 II), і товариші. Вже

¹⁾ XV, 24, 28—9. Такі слухи розійшлись особливо в другій половині марта (XV, 24—8, 34—5).

²⁾ VII, 220.

³⁾ Так зізнає Лісницький в Москві 23 IV (VII, 206—220).

⁴⁾ Пушкарь іще 19 I 1658 написав до запорозьких послів лист з обжалуванєм Виговського, та їх із тим листом не пустили до Москви.

19 II 1658 в посольськiм приказi вносить уже жалобу на Виговського, а коли вона не має успiху, посилає нову. До Пушкаря прилучає ся Довгаль і оба в мартi 1658 посилають у Москву посольства з обжалуванем Виговського. Від Пушкаря їде Іван Іскра з товаришами, від Довгалья Петро Ольшанський з товаришами; 21 марта виїхали вони з Полтави, а в половинi цвітня були вже в Москві і 17 с. м. подають у посольськiм приказi статi з обжалуванем на Виговського і листи Пушкаря і Довгалья до царя¹⁾. На тiм не koniecь. Коли, як побачимо, тi жалоби на Виговського не мали успiху, а до того з його боку грозив погром його ворогам, Пушкарь посилає новi жалоби: під кiнець цвітня через Дамяна Кужелю і Івана Іскру, а під кiнець мая через Івана Безпалого з товаришами²⁾.

Головна основа жалоб на Виговського все та сама: його вибір нелегальний, dokonаний без участі і проти волі черни, він зрадив царя і злучив ся з Ордою і Польщею для войованя українських городів, іменем його гнобить нарід Тимош Гадецький і його намісники, він окружив себе чужинцями, головно Сербами, дав їм плату і городи, надав козацькi городи „лютрови Немиричеви“, який знову зніс у них козацький лад, і завів свою управу³⁾.

Довгаль звертаєть ся ще з окрема проти полковника Лісницького, обжаловуючи його, що він підмовляв козаків піддати ся татарськoму ханови⁴⁾. Взагалі мета тих жалоб — представити вибір Виговського нелегальним, а його самого ворогом царя і гнобителем черни, а себе оборонцем її і власти царськoї на Україні, якого Виговський за се переслідує⁵⁾. Тому іменем своїм і черни Пушкарь і Довгаль ставлять постулять усунути Виговського і усіх полковників і вибрати на їх місце нових, при чiм сам цар у Києві мав би поладнати діло народу з старшиною⁶⁾.

1) XV, 41, 179, 89.

2) XV, 67, 105.

3) XV, 3—8, 43—45.

4) XV, 85, 48.

5) На доказ сього Пушкарь говорить про напад Сербина і Богуна на нього і про перешкоди, ставлені йому в зносінах із Хитровом. При тiм не щадить Пушкарь і Хитрово, жалуючись, що він, а не козацтво, дав гетьманську булаву Виговськoму, і що Хитрово не допустив Запорожців до Переяслава на раду (XV, 43—5, 77).

6) VII, 200—5; XV, 3—8, 31, 40, 46—52, 67—70, 71—87, 89—96, 105—8.

Доказового матеріалу проти Виговського і його старшин перші посольства не дали ніякого. Жалоби їх були голословні і загальні, аж остання (Івана Безпалого з 21 V) на доказ злуки Виговського з Татарами привезла татарських полонянників до Москви, і ті потвердили, що Виговський уложив із Татарами умову¹⁾.

Для спаралізована заходів ворогів у Москві Виговський вислав теж до царя своє посольство з Прокопом Бережницьким на чолі (19 III). Він жалував ся, що вороги допускають ся насильств і убійств на його прихильниках (на доказ чого подав убійство свого шурина Івана Бублевського і сотника Солонини), розсївають по Україні ложні і підбурюючі вісти про нову раду для вибору гетьмана і зкинули з кошевого гетьманства прихильного йому Пашка.

Він просить про те царя, аби публично грамотою заперечив правдивість вістий, голошених його ворогами, а також, щоб цар ставив до віч донощиків з його послами, а потім відсилав їх до нього, або сам карав²⁾.

Такі суперечні бажаня предложили посольства козацькі іменем обох ворожих партій царському урядови. Становище його супроти них не було легке. Він бажав внутрішнього супокою на Україні, з'єдинена козаччина була йому потрібна з огляду на війну з Польщею, на яку під той час заносилось, тому не хотїлось йому теж рішучим виступом зразити до себе часть козаччини. Хоч по прихильній для Виговського реляції Хитрово, що представив вибір Виговського легальним, а його самого вірним слугою царя, уряд царський станув супроти жалоб на Виговського на ґрунті легальности його гетьманованя і всякі ремонстрації проти сього відкидав, то одначе не лише не рішив ся допомогти йому до насильного згнобленя опозиції, але навіть не сповнив його ясного прошеня, аби арештувати послів опозиції. Відмову виправдували тим, що цар хоче без розливу крови утихомирити заворушеня на Україні, бо кари лише збільшилиб їх³⁾. Скінчилось лише на зазиві до послів опозиції, щоб вони слухали гетьмана, і висказано їм царське незадоволене, що Пушкарь і Довгаль бунтують проти його заприсяженого гетьмана. Крім того порішено в тім дусі зредаговані грамоти до

¹⁾ XV, 105—8.

²⁾ Лист Виговського з 19 III (VII, 215).

³⁾ Акты, VII, 215.

Пушкаря, Запорожців і усіх полковників окремими післанцями вислати на Україну¹⁾).

Як бачимо отже, Москва хоч стає зовсім на боці партії старшин і її гетьмана і картає ворожий їм рух, та все таки поза упімнення і грамоти царські не виходить і витревало держить ся своєї ролі миротворця.

Се, як побачимо, не задовляло ні одної з противних сторін, тому Москва тратить усякий вплив на події на Україні і вони без її участі і без огляду на її волю зближують ся до своєї кровавої розв'язки.

Не здержали її зовсім царські послы, що з грамотами прибули на Україну саме на початок боротьби.

V.

Нові царські послы на Україні.

Послів тих було чотири: з грамотами до полковників козацьких приїхав у Чигирин стольник Іван Апухтін (1 мая 1658 р.); у Пушкаря явив ся (15 т. м.) стольник Іван Алфімов, а на Запорожю рівночасно Микифор Волков. Ще з окрема до Виговського приїздить (14 мая) Петро Скуратов, щоб його повідомити про сі царські заходи для заведення мира на Україні і впевнити його про царську ласку і довіре²⁾).

Царські грамоти до полковників завзивали їх до послуху легально обраному і царем потвердженому гетьманови Іванови Виговському. Коли Апухтін приїхав із ними до Чигирина, застав гетьманські війська готові до походу. На вид сього старав ся він здержати гетьмана від того рішучого кроку аж до царського указу, впевняючи його, що цар покарає винних. Та Виговський не хотів уже ждати царської інтервенції, навіть не таїв перед послом свого роздрознення на царя за те, що він після всіх його прошень не покоровив Пушкаря, а ще й давав йому грамоти, які тому послужили до представлення мов би його вчинки були наказані йому царем³⁾).

¹⁾ Акты, IV, 112; VII, 197; XV, 15, 61.

²⁾ Акты, IV, 102, 125; XV, 312.

³⁾ Пушкарь „прикладая (до грамоти) всяку ложь на ссору“ бунтує і пише до козаків, що на царський указ іде бити Виговського (слова Виговського). На доказ правди своїх слів дав Виговський Апухтіну листи Пушкареві, писані до козацьких городів із вістями, що Москва йде йому на поміч.

Апухтін, розуміє ся, перечив сьому; впевняв Виговського про царську прихильність до нього, та се ні нащо не здалось. Виговський не тільки що не дав себе відмовити від походу і 4 мая рушив у дорогу, але ще й посадив царського післанця під сторожу і не дозволив йому повідомити царя про те, що зайшло.

Свій крок представляв він як неминучу самооборону і то заведену на прошенє народа, бо Пушкарь і Барабаш ладили ся йти на нього і його прихильників війною (не хоче, щоб його застали дома, отже йде на них). А щоб улагодити Апухтіна, висилає до нього вже з дороги визначних послів Павла Тетерю і Теодора Виговського, просить, щоб він не печалив ся і впевняє, що відпустить його, як тільки вибере послів на переговори з Поляками до Вільна, старає ся отже виправдати його задержанє державними справами¹⁾. Так отже інтервенція Апухтіна скінчила ся невдачію, бо Виговський більше вірив силі оружія, як царським грамотам, тим більше, що не довіряв Москві власне задля поведеня супроти його противників.

Так само невдачію скінчилась інтервенція стольника Петра Скуратова, який приїхавши з царською грамотою в табор Виговського під Голтвою дві неділі пізнійше, також поспробував здержати Виговського від дальших воєнних кроків. Гетьмана зовсім не задоволила звістка про дорученє Скуратовим царських грамот Пушкареви і Запорожцям, із наказом коритись гетьману; не зворушують його теж запевнення про царську ласку до нього; він поводить ся з сим післанцем так, як з його попередником. Він зовсім не криє перед ним свого обуреня на царя за те, що той грамотами хоче заспокоїти Пушкаря замісь його стяти або передати в його руки, і заявляє, що сам із ним розправить ся, бо вже за надто довго жде на царську інтервенцію.

В своїм роз'яреню робить гетьман цареви заміт, що він своїми грамотами до Пушкаря і Барабаша спричинив бунт. Ні нащо не здались теж намови Скуратова, аби гетьман виждав наслідків царських грамот до Пушкаря і Барабаша; Виговський обстояв при своїм і рушив далі в похід, представляючи се актом вимушеної самооборони проти Пушкаревих атаків. Він тому його приборкає огнем і мечем, хоч би той навіть шукав собі захисту в царських городах²⁾. Тон бесіди Виговського був острий, навіть сердитий і дуже рішучий.

¹⁾ Акты, VII, 225—46. Справді і сю справу мав Апухтін обговорити з Виговським.

²⁾ Акты, IV, 125—6.

Такі самі й його діла: 17 мая рушає він далі в похід, а Скуратова проти його волі лишає під сторожею в Голтві, хоч сей покликає ся на наказ царський побути у нього якийсь час. Вправді й його старає ся Виговський знов із дороги чемними листами приєднати собі, представляючи йому, що задержав його для його безпеки, та від свого не відступає і до себе його не хоче візвати¹⁾.

Також і у ворогів Виговського не ліпша доля стріла царські грамоти і послів, хоч як намагались вони представити себе вірними і слухняними супроти Москви. Пушкарь не щадив справді Алфімову почесний, коли сей (15 V) станув у його таборі, та в відповідь на його рішучий зазив до послуху Виговському скликав козацьку раду, якій припоручив застановити ся над відповідю цареві.

Рада заявила, розуміє ся, по інтенціям Пушкаря, що хоче слухати царя, але мусить воювати з Виговським, бо він стоїть оподалік із військом і воює їх²⁾.

Рівнож ні з чим вернув Микифор Волков від Запорожців³⁾.

Як бачимо отже, пацифікаційна політика Москви, політика царських післанців і грамот, зробила повне фіяско і зовсім природно, бо таких антагонізмів, які спричиняли народні рухи на Україні, не можна було полагодити грамотами, навіть царськими! Вони не задовольняли нікого: Виговському не вистарчали, бо він знав добре, що ними не заспокоїть своїх противників. Опозиції не могли вони відстрашити від виступів проти Виговського: вона приймала їх гарно, впевняла царя про свою вірність, а своє робила, боротьби з Виговським не кидала, а своє поступуванє мотивувала перед царським урядом потребою оборони царських інтересів і пригніченої української черні перед „зрадником царським і гнобителем“ — Виговським. Приходить отже до рішучої, оружної розправи між обома сторонами, до якої вони вже давно приготувались. Вона тепер головно займає їх, хоч противники гетьмана не кидають і тепер іше заходів у Москві з метою приєднати собі її поміч.

¹⁾ Акты, IV, 122—3.

²⁾ Рада закінчилась обуренєм на Альфімова, бо коли він зганьбив присутного на ній Барабаша, що „бажає з драбами з ріжних полків нового вибору гетьмана“, люди Барабашеві вчинили крик, певне не з віватами для Алфімова. Акты, VII, 221—225.

³⁾ Акты, XV, 312.

VI.

В і й н а.

Як уже висше було згадано, Виговський у самих початках свого гетьманованя обернув ся до Татар з пропозицією згоди¹⁾, а вчинив се не чуючи себе певним на уряді проти опозиції. З дальшим внутрішнім розладом на Україні затісняли ся ті взаємини, а врешті по оживлених пертрактаціях довели під кінець лютого 1658 р. до умови, силою якої Татари обовязали ся дати гетьманови оружну поміч проти його ворогів²⁾.

Під кінець марта приходить на поміч Виговському на Україну Орда під проводом Карач-бея і з початком цвітня розкладає ся на Цибульнику і коло Чорного Ліса, щоб разом із Виговським перевезти ся на лівий бік Дніпра, а він рівночасно збирає козаків у похід. Точка збірна і місце спільного перевозу задніпрянських полків з Ордою через Дніпро — Цибульник³⁾.

Се викликає в таборі ворожим гетьманови великий переполох. З усіх боків звертають ся до Пушкаря з жаданем помочи. Навіть головний сподвижник Пушкаря, Довгаль, не чує себе безпечним і просить у Пушкаря ради і помочи проти сподіваного нападу Виговського⁴⁾. Пушкарь підбадьорює своїх обіцянкою

¹⁾ Акты, VII, 18. Лѣтопись самовидця, вид. археогр. ком., 53; Памятники изд. комиссією для разбора древныхъ актовъ, III, 249 і 251.

²⁾ Памятники, III, 185—197; Акты, XV, 137: лист гетьмана до батька Остапа Виговського з 17 V, 1658. З сею умовою не крив ся Виговський перед царем, його посол Лісницький повідомив його про її уложене в марті 1658 (Акты, VII, 210—12).

³⁾ XV, 79, 73.

⁴⁾ 8 IV, сотник Іван Омелянович з Остапя (над Пслоом) доносить про перевіз Виговського і орди (XV, 79). 9 IV, Атанас Крушинський з Голтви доносить, що дістав два універсали Виговського з зазивом до збору війська на Цибульнику і спільного походу з Ордою на Запороже (XV, 79). 22 IV, лист Довгала до Пушкаря з прошенем ради і помочи. 22 IV, доносять із Голтви, що Виговський перевозить Орду (XV, 74). 23 IV, хорольський сотник просить у Довгала помочи, бо має мало сили, а город його крайній і він не удержить ся (IV, 114). 23 IV, Довгаль доносить про перевіз Орди в Сокирній і Максимівці і просить помочи. Радить також дати знати Ромодановському до Білгорода (XV, 76). 24 IV, Іван Черномаз, сотник, також доносить, що Орда перевозить ся. 24 IV, веприцький сотник Филип Погребиський пише, що 100.000 Татар має перевозити ся з полками Виговського і що від Ніжина ніжинський полк, від Кременчука Татари, а від Бужина Виговський має ненадійно вдарити на полтавські і миргородські полки (XV, 78).

московської помочи¹⁾ і заповідає, що не дозволить Виговському перевезти ся через Дніпро. При тім не кидає він ще проби, яка тепер йому видає ся певною успіху, — старає ся приєднати собі оружну поміч Москви. З тою метою посилає він 26 цвітня до Ромодановського в Білгород і до царя в Москву з вістями про прихід на Україну 40.000-ої Орди, а щоб поміч іще певнійше одержати, додає, що Виговський жде ще на Ляхів, потім нападе на нього і поборивши його піде війною на царя. Пушкарь запевняє, що не дасть Орді перевезти ся через Дніпро, як що одержить царську поміч²⁾. На доказ правди свого доносу посилає висше згадані листи, одержані з вістями про прихід Татар (про Поляків нема в них бесіди) і зізнання Михайла Бута, який вертаючи з полону в Крими доніс йому, що Орда має іти з Виговським на нього, а потім на царські городи³⁾.

Така ситуація на Україні в цвітні 1658 р.

З початком (4-го) мая 1658 р. виходить Виговський зі своїм військом із Чигирина, а два дни опісля перевозить ся через Дніпро.

Пушкарь відгрожував ся був, що не перепустить гетьмана через Дніпро, і справді вийшов туди йому на зустріч, але завернув ся без боротьби перед перевагою ворожих сил⁴⁾. З ним був справді найчисленнійший з полків козацьких, полк полтавський⁵⁾, а також збігці з інших полків, та Запорожці під проводом Барабаша⁶⁾. Але Виговський мав зі собою полки: переяславський, черкаський, канівський, уманський, іркліівський, ніжинський, прилуцький і корсунський, а крім того 6000 Орди під Карач-беєм⁷⁾.

Не пішли з ним деякі полки граничні з Польщею⁸⁾, а і з тих полків, які були з ним, часть козаків лишила ся дома, щоб зберегати свої родини перед Татарами, що своїм грабованєм уміли нераз дати себе знати. В загалі участь Татар у внутрішній боротьбі

¹⁾ VII, 225.

²⁾ XV, 67—70.

³⁾ XV, 72. З тим їде до царя Демян Кужеля з товаришами і 13 II стає в Москві (XV 67).

⁴⁾ Акты, VII, 221 і XV, 272.

⁵⁾ В листі до короля Яна Казимира Виговський числить його силу на 40.000 люда. Памятники, III, 388. Реляції про погром Пушкаря говорять про 15.000 убитих, кількасот спасло ся втекою, та часть перед битвою перейшла до Виговського (XV, 176 і далі; VII, 239).

⁶⁾ Число Запорожців подають на 2000 (V, 221).

⁷⁾ Акты, IV, 126. Реляція Скуратова цареві.

⁸⁾ IV, 118. Бутурлін до царя.

знеохочувала козаків до гетьмана і його справи, а й звістки про його злуку з Польщею знаходили щораз більше віри, та казали не одному держати ся в резерві супроти подій на Україні¹⁾. Дехто з полковників відсунув ся від гетьмана і слідом за Пушкарем пустив ся з доносами на нього у Москву²⁾, деякі знов ввійшли в зносини з Пушкарем³⁾.

Одначе і в таборі ворожим гетьманови показує ся на вид його переваги розлад, а то в полку миргородським. Тамошній полковник Степан Довгаль, винесений на уряд противниками гетьмана, вийшов був із Миргородка з військом проти Виговського, та дійшов лише до Хорола (на пд. від Миргородка), а відси завернув до дому наляканий перевозом Орди через Дніпро і розпустив військо. Се додало відваги прихильникам гетьмана: вони скидають Довгалья з уряду, сажають під сторожу та роблять назад полковником усуненого передше Козла, відданого гетьманови, і повідомляють про се на знак покори Виговського. Стало ся се між 9—18 V 1658 р.⁴⁾.

Се, розуміє ся, значно ослабило сили табору Пушкарівців. До зменшення їх причинили ся теж дещо два універсали Вигов-

¹⁾ Про сили Виговського маємо ріжні звістки: він сам говорить раз, що всі полки стоять із ним „однодушно“, та на иньшій місці жалує ся, що многі козаки пристають до Пушкаря, багато їх не пішло зі своїми полковниками і що як би він не пішов на Пушкаря, то всі присталиб до нього. Декого, прим. Голтвян, аж погрозою знищення їх міста примусив гетьман до участі в поході (Акты, IV, 123, 127). Тому реляція Скуратова (IV, 126) здає ся нам віродостойніша, тим більше, що він був у таборі Виговського в часі його походу. Воевода царський Бутурлін дає знати цареві (26 V, 1658), що багато козаків слідом за Пушкарем відмовило гетьманови послуху, многих спонукала до того його злука з Ордою і шкоди заподіяні нею на Україні (IV, 127; XV, 144).

²⁾ Паволоцький полковник доносить Бутурлінови, що Виговський злучив ся з Польщею і Ордою (IV, 118).

³⁾ Вже по покорі Пушкаря карає Виговський смертю полковників перяславського і корсунського, а те саме ждало ще деяких, та вони втекли Кара була за „листоване“ з Пушкарем (XV, 216).

⁴⁾ Відворот Довгалья і розпущене війська мало місце між 9—12 V, його скинено між 14—18 V. Реляції Алфімова і Скуратова і лист Довгалья до царя (IV, 127; VII, 221; XV, 105). Незабаром одначе з'умів Довгаль видобути ся з халепи, та не чуючи себе безпечним у М-дку, зібрав своїх прихильників (18 V) і покинув із ними город прямуючи до Пушкаря. Та не пустили його туди Татари, ледви зі стратами вспів він поміж них перебити ся до Зінькова (на пн. від Полтави), де його обложили Татари. Відси вислав він письмо до царя благаючи помочи і посылаючи яко *corpus delicti* Виговського кількох полонених ним Татар (Акты, XV, 106).

ського, виданими, коли йшов крок-у-крок за Пушкарем, до його війська і Запорожців.

Один універсал, датований 14 мая 1658 р. з під Манджелики (20 верстов від табору Пушкаревого стояв там табор Виговського), другий з під Голтви з 16 мая т. р. (ворожі війська стояли розділені від себе рікою Голтвою). В своїх універсалах намагався Виговський очистити себе від закиду, що перший зачав боротьбу, представляючи свій похід лише як вимушену самооборону перед „своєвільниками, що не лише мордували безвинно людей, а й йому самому відгрожували ся“. Спроваджене Орди, що і в таборі його прихильників викликало незадоволене, толкує він потребою приборканя тих „своєвільників“ і непослушних цареві: тим намагає ся він відібрати своїм ворогам їх агітаційний клич, бо вони, як ми бачили, представляли себе оборонцями царської власти. На доказ правди Виговський приводить у своїх універсалах се, що його послів до царя відпущено, а Пушкаревих задержано в Москві. В кінці універсал боронить гетьмана перед чинним йому закидом задержаня плати козакам, а разом пробує вчинити незгоду в ворожій таборі і порізнити проводирів із простими козаками, завзиваючи їх, щоб у своїх старшин пошукали собі залеглої плати, бо вони до тепер держать винні, табачні і и. аренди полтавського полку.

Універсал кінчить ся завізанем до скорого послуху гетьманови¹⁾.

Два дни по тім видав Виговський ще другий універсал, в якім обіщює відпустити Орду, як що бунтарі покорять ся йому. Він остерігає їх, щоб не вірили тим, які манять їх волею і помічю царською, бо царь стоїть по його боці і його слухати наказує їм грамотами і послами своїми²⁾. Так отже ще перед рішучим боєм намагав ся Виговський ворожий табор розбити і агітацію проводирів руху обернути проти них самих. При тім послугує ся він навіть їх власними аргументами (залегла плата козакам, прихильність царська). Він хоче загал козацтва ворожого табору відхилити від його проводирів представляючи, що вони використовують його простоту і самі кривдячи нарід для своїх користий, пхають ся в його опікуни. Тактика доволі зручна. При тім осягав він ще й другу ціль: давав Москві докази свого лагідного настрою і вину розливу крови перекидав на Пушкарівців.

¹⁾ Акты, IV, 119—120.

²⁾ Акты, IV, 120.

Універсали сі не лишили ся без наслідків, бо часть Пушкарівців кидає табор свого полководця і корить ся гетьманови¹⁾.

Сам Пушкарь тимчасом із головною своєю силою завертає до Полтави, переслідуваний безнастанно Виговським. Серед того приходить до стрічі передової гетьманської сторожі, головно Татар, із під'їздом Пушкаревим над Полуозером, 10 верстов від Полтави. Почали битву самі Пушкарівці, та їх відбито, хоч і Татари не лишили ся без утрат. Стало ся се 18 мая 1658²⁾.

По тій битві Пушкарь з Барабашем вийшли до Полтави, а попаливши довкола неї посади замкнули ся у ній зі своїми сторонниками. Виговський розложив ся під нею табором і розпочав правильну облогу міста³⁾. Тревала вона не цілі дві неділі. Боротьба йшла завзята. Виговський завзято штурмував Полтаву, а доокресні осаді палив і руйнував⁴⁾.

Та Пушкарь не втратив ще надії на успіх своєї справи і надіяв ся московської інтервенції в свою користь, бо не одержав іще відповіді на своє посольство вислане ще з кінцем цьвітня до Москви, з доказами злуки Виговського з Ордою⁵⁾. Тому обороняючи ся від атаків Виговського не погорджував підступом, щоб проволікти остаточну розправу: він просив у гетьмана помилуваня, а не складав оружя і не йшов у його табор, чого гетьман вимагав від нього на знак покори⁶⁾.

Коли ще Виговський по нараді з полковниками післав до нього судію Самуїла Богдановича і полковника Мих. Зеленського як закладнів, завзиваючи його до свого табору для зложеня покори, Пушкарь послів напоїв і взяв під сторожу, а сам у ночі (30 V 1658) напав несподівано гетьманський табор. Сам Виговський був примушений утікати з утратами перед сим наглим нападом, а Пушкарь став паном його табору. Та незабаром гетьман вернув із татарським військом, яке оподалік його табору стояло

¹⁾ Акты, XV, 137. Число близше незвісне.

²⁾ Про сей бій маємо ріжні вісти: Виговський зараз на другий день пише до царського посла Скуратова, що Пушкарь уходячи перед ним напав на його військо, та взяв „не злое наказаніє“, так, що втратив табор і гармати, і хоругви і литаври, а при тім вигубив велику часть свого війська (Акты, IV, 122). Втрати Пушкареві виглядають менчі у Скуратова, який доносить цареві, що Пушкарь пошкодив Татар, а сам утратив 2 знамена і литаври. Про якісь значнійші втрати реляція його не говорить Акты, IV, 127).

³⁾ Акты, IV, 122, 127.

⁴⁾ Реляція Хитрово з 26 V, 1658 (Акты, XV, 225).

⁵⁾ Акты, XV, 67—88. У Москві є посольство Кужелі з тов. 15 V, 1658.

⁶⁾ Акты, VII, 239.

окремо і при його помочи вибив Пушкаря зі свого табору. В битві згинув сам Пушкарь із багатьома своїми, яких число подають на 15.000; Виговський добув Полтаву і знищив її до тла. Стало ся се 1 червня 1658 р. Лише недобитки, між ними і Барабаш, ратували ся втекою¹⁾.

Доконавши кари на своїх ворогах вертає Виговський у Чигирин, а Татарам каже стояти за Ворсклю, щоб їх мав на кожду потребу²⁾. Тут лежав полтавський полк, тож можна се уважати карою на нього.

На Україні притихло³⁾, лише від часу до часу відзивали ся стогнання мордованих ворогів Виговського. Він довершував своєї пімсти над тими, що стояли в яких будь зносинах із Пушкарем. З кінцем червня 1658 р. на його наказ стратили переяславського полковника Колюбаку і корсунського Г. Аникієнка, та 12 сотників із ріжних городів. Те саме ждало полковників уманського та торчицького і військового асавулу Ковалевського, але вони завчасу спасли ся втекою⁴⁾.

Та не на всіх ворогах положив Виговський свою грізну руку. Недобитки Пушкарівців — яких 500 людей — під проводом Барабаша схоронили ся на московській території і знайшли захист у царського воєводи білогородського Ромодановського, який деяких із них, як Барабаша, приймив у своє військо, иньші оселили ся на пограничу над р. Боровенкою⁵⁾. Ще й відси робив Барабаш ворожі заходи проти гетьмана. Користуючи ся

¹⁾ Звістки про сю подію маємо ось які: письмо Лісницького до Шереметєва; зізнання Данила Виговського і Івана Сербина; реляція московська цареві. В ній сказано між иньшим: „городъ сей (Полтава) разорень и сожжень безъ остатка“. На цілковите знищенє Полтави вказує теж прошене царського воєводи, щоб царь наказав відбудувати до тла знищену Полтаву (Акты, XV, 176, 181, 225, 272; VII, 239).

²⁾ З поч. липня пише Виговський до Лісницького, що Татари стоять за Ворсклю і придуть на кожду потребу на третій день (Акты, IV, 132).

³⁾ Реляція воєводи Шереметєва на основі заміток із дороги в Київ з 19 VI 1655 подає, що на Україні „смирно послѣ боя В-ого“ (Акты, XV, 207).

⁴⁾ Страченє відбуло ся перед 3 VII. Близше не знаємо, що дало до сього причину. Шереметєв на основі зізнання свого післанця до Виговського (з кінцем червня) доносить цареві, що вони провинили ся листованєм із Пушкарем (Акты, IV, 147, 159; V, 315; XV, 216, 277, 313).

⁵⁾ Ромодановський доносить про се цареві і питає, чи має їх приймити (XV, 182).

походом Ромодановського на Україну, який пішов туди на наказ царський для успокоєня її, Барабаш розсилає між нарід грамоти-універсали, в яких називає себе гетьманом, а Виговського великим князем і кличе нарід до боротьби проти Виговського¹⁾.

Та цар, якому гетьман доніс про успокоєне України, каже Ромодановському вертати у Білгород, а головних проводирів²⁾ руху проти гетьмана велить поарештувати, коли вони покажуть ся на московській території. Жертвою того указу стає кілька ворогів гетьманових, між ними й Барабаш.

На царський наказ посилають його до київського воєводи Шереметєва для передачі Виговському на козацький суд³⁾. Та Виговський не дав йому доїхати до Києва, він не вірив Москві, тим більше, що як далі побачимо, вже розпочав проти неї ворожі кроки. Тому рішив ся Барабаша дістати силою в свої руки. Коли сей прибув у половині серпня під сильною ескортою (200 людей) до м. Гоголова, маєтності Остапа Виговського, тоді Ян Виговський Кривий з наказу гетьманського напав на ескорту, взяв її в неволю і разом із Барабашем повів у табор Виговського на Липову Долину. Тут гетьман розпитував його прикованого до гармати, чи не з царського наказу називав себе гетьманом, та Барабаш запевняв, що робив се на власну руку, бажаючи попробувати щастя. Заявив одначе, що його тому веліли везти до Шереметєва, щоб туди заманити Виговського і увязнити⁴⁾. Се одначе противить ся всьому тому, що знаємо про становище Москви супроти подій на Україні, тому й годї няти віру тій заяві.

На тім уривають ся наші звістки про особу Барабаша. Про смерть його довідуємо ся з пізнішої звістки (з 4 VI 1659)⁵⁾, та лише загально, що його вже нема живого. Нема сумніву, що Виговський улекшив йому мандрівку на той сьвіт. Так отже оба провідники ворожого Виговському руху погинули в боротьбі з ним насильною смертю, а сам рух приборканий силою притих. Притих на час, щоб серед прихильних обставин віджити на

¹⁾ Акты, IV, 155. Реляція Кикина на основі слів Виговського, яким правду признає сам Барабаш, увязнений Виговським, лише він усю відповідальність сього приймає на себе, кажучи, що хотів попробувати щастя.

²⁾ Вичислені тут : Пушкарь, Барабаш, Довгаль, Донець, Сгринжа, Черниговець, Пушкарів писар, С. Лях і Дяденко (А., XV, 113).

³⁾ Акты, IV, 153; XV, 177, 114, 116.

⁴⁾ Акты, IV, 141, 155–158; XV, 262.

⁵⁾ Акты, XV, 386. Іван Безпалый зве його небіщиком, а про смерть його говорить як про давно минуле.

ново, а серед того конфлікт розріс ся, бо з домашньої справи України перемінив ся на боротьбу Виговського з Москвою, а головна причина сьому — поступуванє Москви супроти подій на Україні.

VII.

Н а с л і д к и.

Як иньшим разом¹⁾ показано, поступуванє Москви в заколотах на Україні було головною причиною злуки Виговського з Польщею. Ми бачили, що чим близша розвязки була його боротьба з Пушкарем, тим більше зближував ся він до Польщі. З початком мая 1658 р. власне вибираючи ся в похід проти Пушкаря, наставав через окремого післанця до короля на прискоренє переговорів. Окрім того дав необмежену повновласть Павлови Тетері для її докінченя²⁾. Робив він се тому, бо нерішуче поступуванє Москви викликувало у нього підозріне, чи не прихильна вона його ворогам, тому бажало ся йому утвердити своє становище супроти домашнього ворога злукою з Поляками.

Тепер знов, коли він проти царської волі силою згнобив ворога, міг бояти ся, що се стане за *casus belli* і царь виступить проти нього оружно.

Коли ще до того недобитки його ворогів знайшли захист у пограничних московських воєвод, а навіть були прийняті в царську службу, Виговський міг утвердити ся в підозріню, що Москва прихильна його ворогам.

В дійсности вона власне рішила ся на зміну свого поступуваня: білгородському воєводі Ромодановському наказала піти Виговському в поміч, а його головних ворогів веліла поарештувати, коли покажуть ся в московських межах. Та се не змінило погляду Виговського, навіть скріпило його підозріня. Підозрена для нього була та спізнена поміч³⁾, а до того ще Ромодановський узяв із собою Барабаша, що був у нього на військовій службі, сей же з його табору розсилав по Україні універсали, завзиваючи нарід до боротьби з Виговським. Отже гетьман не міг инакше розуміти сього, як що Москва рішила ся

¹⁾ Зносини Виговського з Польщею (Зап. Наук. тов. ім. Шевч.).

²⁾ Зносини, стр. 15—16.

³⁾ Ромодановський вийшов із Білгороду дві неділі по здобутю Полтави (Акты, XV, 180).

помагати не йому, а його ворогам. Що правда, на царський наказ, наслідком донесення Виговського, що Україна вже заспокоєна, Ромодановський вернув, а Барабаша і ще декого з поміж противників гетьмана поарештували царські воєводи¹; та вже було за пізно. Переговори Виговського з Польщею вже доходили до кінця¹) і він рішився на боротьбу з Москвою, щоб випередити її та дістати решту ворогів у свої руки²), бо Москва могла все ще ужити їх проти нього.

На постанову його вплинула теж справа воєвод. Москва бажала саме розмістити по головних містах України воєвод своїх з військом, ніби для оборони їх перед чужим находом, у дійсності для забезпечення царського володіння на Україні і задля захоплення її адміністрації. Справа тягнула ся ще від Богдана. Відразу вислано московського воєводу до Києва, і від того часу Москва старала ся вести далі се діло по своїм інтенціям. Тепер рішила ся його довершити, надіючись, що роз'єднана Україна не зможе спротивити ся сьому, тим більше, що обі сторони запобігаючи її ласки муїли годити ся на роблені нею в тім напрямі з часів переговорів пропозиції. Діло дійшло до того, що в червню 1658 р. призначені на Україну воєводи були вже в Білгороді, відки мали розійти ся по Украні з відповідними військовими контингентами. Причинило ся до сього рішення Виговського також поступоване царських пограничних воєвод, особливо Ромодановського, що, як бачили ми, на свою руку опікували ся недобитками Пушкарівців.

Виговського підперла умисне зібрана козацька рада в Чигирині і він на основі її рішення (11 серпня 1658) рушає в похід у напрямі до московської границі. З ним бачимо знов Татар³).

Сей похід, що тревав 2 місяці і не зазначив ся ніякими більшими боями, можна назвати лиш о стільки удачним, що Виговський здушив останки Пушкарівців, їх проводиря Барабаша — як ми бачили — дістав у свої руки і спинив прихід воєвод на Україну, яких відкликано назад до Москви³).

Та триумф Виговського був не довгий. Опозиція згноблена його кровавою рукою притихла, та лиш на хвилю. Незабаром місце побитих займають иньші, вже в відмінних умовах, бо Москва тимчасом дізнавши ся про довершену вже умову з Поль-

¹) Зносини, стор. 16—17.

²) Акты, IV, 136—138, 145—166 і 188—193; XV, 271—274, 267, 279.

³) Акты, IV, 184, 189, 191; XV, 273—275.

щею в Гадячи, яка назад прилучувала українські землі до Польщі, стає по стороні противників гетьмана. Ся умова, а також рабунки союзної татарської Орди відтрочують від Виговського також багато дотеперішніх його прихильників і пхають їх у ряди незадоволених, що шукаючи опори проти повороту на Україну Польщі, знайшли ся в обіймах Москви. І се спровадило упадок Виговського. Відроджена і скріплена опозиція повалила його.

Та лихі наслідки руху проти Виговського і старшин не кінчать ся на поваленю сього будь-що-будь одного з найвизначніших представників автономічних змагань України. Вони йдуть значно дальше. Вони бо розкрили перед Москвою глибоку рану козаччини: її внутрішній розлад, суспільні антагонізми, і навчили її користувати ся ними для обмеження автономії, а скріплення московської сили на Україні. Ми бачили, як вона підсуває жалобникам на гетьмана як лік — своїх воевод, які ніби то будуть боронити чернь перед гнетом старшин, а в дійсности постарають ся захопити українську адміністрацію в свої руки і взагалі обмежать силу і значіне гетьмана. Далі Москва вчить ся користувати ся ворожнечею черні до старшин, коли схоче позбути ся гетьмана, якого вірність для неї підозрена, або який попробує боронити автономії України від заневолена централізаційними заходами царського уряду. Одним словом, у внутрішнім розладі на Україні, який за гетьманованя Виговського спалахнув огнем бунту проти гетьмана, треба шукати засновка дальшого занепаду України.

Денис Коренець.

